

О.С. АКУНІН

ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ КОЛА ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ З ПРОБЛЕМИ СКАСУВАННЯ РАБОТОРГІВЛІ В АНГЛІЇ (XVIII – ПЕРША ТРЕТИНА XIX ст.)

В статті робиться спроба визначити один з головних напрямків в історіографії аболіціоністського руху. Стверджується, що неможливо розглядати його без вивчення дослідниками питання работоргівлі та спроб його скасування.

Ключові слова: *аболіціонізм, работоргівля, Англія, історіографія.*

Дослідження і популярні роботи про работоргівлю обчислюються багатьма сотнями. Работоргівля відігравала таку велику роль в історії людства, що жодна книга з історії Африки, Америки, багато досліджень по історії Європи не можуть не містити хоч би розділ про вивезення невольників до Нового Світу.

Проблема работоргівлі і боротьби за заборону рабства широко показана в працях таких істориків як Й. М. Шкляж [21-27], М. І. Романова [19] та ін.

Метою даної статті є спроба визначення одного з напрямків в історіографії проблеми аболіціоністського руху – кола джерел та літератури щодо работоргівлі та її скасування в Англії у XVIII – першій третині XIX ст. Поза предметом дослідження залишаються праці сучасних дослідників проблеми, що знайде відображення в наступних наукових розвідках.

В архівах європейських, американських і африканських міст, які були раніше центрами колоніальної торгівлі і торгівлі рабами (наприклад, Лондона, Ліверпуля, Нанта, Нью-Йорка, Нового Орлеана, Ріо-де-Жанейро, Гавани, Фрітауна), зберігаються численні документи, що відносяться до работоргівлі. Це папери торгових компаній і компаній у справах работоргівлі, листування урядовців, справи «змішаних» комісій, які займалися затриманими невольничими кораблями, листи, повідомлення місіонерів і т. д.

Регулярні публікації архівних документів з питань работоргівлі зустріти дуже важко. В 70-х – на початку 90-х років XX ст. за кордоном з'явилося ряд цікавих робіт, написаних на архівних матеріалах. Це, наприклад, роботи Фішерів А. і Г. [7], Р. Лавджоя [12], Р. Бічі [1], С. Майерса [13]. Але все-таки документи архівів використовуються й досі недостатньо.

С.Абрамова у своїй монографії [15], опублікованої у 1990 році, використала матеріали архівів Великобританії. Так, в Ліверпулі, найбільшому місті-работорговцеві Великобританії і усій Європи, в міському архіві збережені багаточисельні документи епохи работоргівлі – для Ліверпуля це друга половина XVIII і початок XIX ст. [11]. Корабельні журнали невольничих кораблів детально розповідають, як проходила купівля невольників, скільки і де було придбано рабів. В архіві збереглися також петиції за і проти работоргівлі, під якими стоять десятки і сотні підписів жителів міста. В архіві Ліверпуля зберігаються численні документи (близько 3 тис. одиниць зберігання), які містять інформацію про життя і громадську діяльність У. Роско, так званий фонд Роско. Серед документів безліч листів. Дослідникам особливо цікаве листування У. Роско з британськими аболіціоністами. У 85 листах, написаних в період до 1807 р. і після нього, обговорюються питання боротьби проти работоргівлі. Ці листи – листування У. Роско з Т.Кларксоном, З.Маколі, У.Фрідериком, членами Африканського Інституту і т. д. Листи фонду У. Роско дають досить ясне уявлення про те, що аболіціоністська компанія в Англії не обмежувалась столицею і декількома портовими містами-работорговцями. Прибічники заборони работоргівлі були в найрізноманітніших районах Англії, вони листувалися один з одним, обговорювали, що і як потрібно зробити для успішного вирішення питання про заборону работоргівлі.

«Будинок Родса» в Оксфорді – це відділення бібліотеки Оксфордського університету, де зібрані книги, періодика і архівні матеріали, які стосуються країн Африки. У «Будинку Родса»

зберігається архів Антиневільничої громади з питань заборони работоргівлі і рабства та захисту аборигенів на британських і зарубіжних територіях, створеної в 1823 р. за ініціативою У. Уілберфорса, яку потім впродовж багатьох років очолював Т.Ф. Бакстон [15, с. 253].

Проте в основному дослідники проблеми використовують не архівні документи, а матеріали офіційних публікацій країн-работорговців. В першу чергу Великобританії. В офіційних виданнях звітів про засідання парламенту Англії – країни, яка була видатним работорговцем, – міститься безліч матеріалів про работоргівлю в цілому, про політику англійського уряду по відношенню до Африки, Вест-Індії і про колоніальні проблеми, тісно пов'язані у той час з работоргівлею [8; 9; 10]. Під час боротьби за заборону работоргівлі в парламенті і в спеціальних комітетах при обох палатах заслуховувалось багато повідомлень очевидців работоргівлі. Їх оповідання були опубліковані в спеціальних збірниках, які потім роздавалися членам парламенту [8; 10]. В цих збірках виявились унікальні матеріали про работоргівлю другої половини XVIII ст., на які згодом посилалися і посилаються досі її дослідники.

Унікальне джерело – щоденник вождя-работорговця одного з племен ефік Антера Дуке, який він вів з 1785 по 1788 р. Це – єдина робота, написана африканцем-работорговцем. Її матеріали ілюструють, який глибокий вплив здійснювала торгівля невольниками з європейцями на громадське і економічне життя африканців [6].

В XIX ст., після заборони работоргівлі, торговці невольниками вже не могли широко і відкрито розповідати про свою «роботу». Можна відмітити лише одне дуже цікаве видання – мемуари Теодора Кенота, торговця рабами на західному узбережжі Африки в XIX ст. [3].

Величезний матеріал про работоргівлю, особливо цінний тим, що він зібраний добросовісною і обізнаною людиною, – щоденники і записки Давіда Лівінгстона. Останній спеціально збирав дані про работоргівлю в Африці. Місіонер, невтомний мандрівник Лівінгстон прекрасно знав Африку. Його оповідання про работоргівлю досі можуть привести в жах читача [17].

Аболіціоністи європейських країн і Америки зібрали величезний фактичний матеріал про работоргівлю, та її трагічні наслідки для Африки. Е.Бенезет [2], Т. Кларксон [4], У.Уілберфорс [14] і багато інших виступили за припинення вивезення рабів з Африки і повну ліквідацію работоргівлі. Вони доводили рівність європейців і африканців.

С.Абрамова вказує на той факт, що праці аболіціоністів і їх супротивників прийнято вважати «літературою», а не «джерелами». Безумовно, в них, як правило, є відомі перебільшення. Проте, як справедливо вважає С.Абрамова, якщо трапляється нагода мати справу відразу з великою кількістю аболіціоністської і сучасною аболіціоністам літератури, написаної різними авторами, але в один час і по одній темі, то такі видання можна і необхідно розглядати як джерела з даної проблеми [15, с. 259].

Необхідно звернути увагу на роботи «патріарха» африканістики У.Дюбуа. Його дослідження «Заборона африканської работоргівлі в США. 1638-1870» досі залишається одним з найцікавіших по цій темі [5]. В монографії «Африка» [16] дано гранично стислий, глибоко емоційний нарис розвитку работоргівлі і її впливу на розвиток Європи і Америки.

В радянській науковій літературі вивчення работоргівлі почалось в 1950-х роках. Загальна постановка питання про її роль в історії і про наслідки для Африки була дана в працях першого директора Інституту Африки АН СРСР І.І. Потехіна. В дослідженнях Д.А. Ольдероге містяться цікаві матеріали про рабство і работоргівлю в деяких районах Африки [18]. Монографія М. Ю. Френкеля – перша на подібну тему в радянському африканістиці – показує нам відношення до работоргівлі перших представників африканської інтелігенції: Е. Блайдена, С. Кроутера, Д. Хортонна [20].

Більшість перелічених вище книг є у бібліотеках Москви, Санкт-Петербургу і Одеси. Багатство книжкових фондів бібліотек Москви і Санкт-Петербургу широко відомі. Значно менше ми знаємо про бібліотеку Одеського університету. Це велика бібліотека, яка налічує близько двох мільйонів книг. Для історика особливий інтерес становлять книги так званого Воронцовського фонду. Необхідно відмітити, що підвищення Воронцових почалося в 40-х рр.

XVIII ст. в царювання дочки Петра I, Єлизавети Петрівни (1709-1761). Михайло Іларіонович Воронцов (1714-1767) виявився найуспішнішим з братів. Він зумів правильно оцінити ситуацію і вчасно долучитися до Єлизавети Петрівни, коли вона після «умовлянь» погодилася захопити престол. Імператриця не забула послуг Михайла Іларіоновича, який став по її милості віцеканцлером, а з 1758 по 1762 рр. – канцлером Російської імперії. Новоспечений сановник не лише отримав великі маєтки, але сильно зміцнив при дворі свої позиції, одружившись на двоюрідній сестрі імператриці, Ганні Скавронській. Незадовго до такого вигідного шлюбу Михайло Іларіонович був зведений Карлом VI, імператором «Священної римської імперії», в графську гідність. А оскільки у російського канцлера не виявилось чоловічого потомства, він добився поширення титулу на своїх братів, Романа і Івана Іларіоновича Воронцових [24, с. 8]. В кінці XIX ст. до Одеського університету була передана одеська бібліотека князя Воронцова (всього у Воронцових були три бібліотеки), яка досі збереглася у складі університетської, у вигляді окремого фонду. Воронцовський фонд не випадкове зібрання книг любителів-бібліофілів. Нині цей фонд налічує 130690 одиниць зберігання (52801 том) [24, с.67], де зібрані книги на французькій, англійській, російській, німецькій, італійській і інших мовах.

З'ясувалося, що у Воронцовському фонді наявний не випадковий, а систематичний підбір видань з проблем, пов'язаних з боротьбою проти работоргівлі, і особливо з відміною рабства африканців. Так, тут виявилось дуже рідкісне видання дебатів в палаті лордів англійського парламенту з питань заборони работоргівлі [10]. Є тут і матеріали дебатів про работоргівлю в палаті громад [8], ці видання відсутні в інших бібліотеках Росії, а також роботи аболіціоністів та захисників работоргівлі.

Отже, стає зрозумілим, що цей фонд містить величезну кількість матеріалів, що відносяться до історії і сучасної Воронцовим Англії. Це природно, оскільки і головний колекціонер фонду – Семен Романович Воронцов, – який довго жив і працював в Англії, і його спадкоємці любили і добре знали цю країну [24, с. 69-70]. Вони збирали буквально усе, що, на їх думку, представляло цінність з багатьох точок зору. Це і книги, і комплекти журналів, газет, памфлетів, наукові і інші огляди, протоколи англійського парламенту, збірки юридичних і інших документів, статистичні довідники, численні брошури, твори художньої літератури і мистецтва і тому подібне. Тому постає важлива необхідність постійного розширення науковцями кола джерел, а фонд Воронцових найкращим чином для цієї мети підходить.

Список використаних джерел та літератури:

1. Beachey R. W. The Slave Trade of Eastern Africa. – N. Y., 1976.
2. Benezet A. A Caution and Warning to Great Britain, and Her Colonies, in a Short Representation of the Calamitous State of the Enslaved Negroes in the British Dominions. Collected from Various Authors, and Submitted to the Serious Consideration of All, More Especially of Those in Power. – L., 1768.
3. Canot Th. Adventures of an African Slaver. Being a True Account of the Life of Captain Theodore Canot, Trader in Gold, Ivory and Slaves on the Coast of Guinea. His Own Story as Told in the Year 1854 to Brantz Mayer. N. Y.f, 1928.
4. Clarkson Th. The Cries of Africa to the Inhabitants of Europe, or a Survey of that Bloody Commerce Called the Slave Trade. – L., 1822.
5. Du Bois W. E. B. The Suppression of the African Slave Trade to the United States of America, 1638-1870. – N. Y., 1914.
6. Efik Traders of Old Calabar. Containing the Diary of Antera Duke, an Efik Slave Trading Chief of the Eighteenth Century, Together with an Ethnographic Sketch and Notes by D. Simmons and an Essay on the Political Organisation of Old Calabar by G. I. Jones. – L., 1956.
7. Fisher A. and Fisher H. Slavery and Muslim Society in Africa. – L., 1970.
8. Great Britain. Parliament. Abridgement of the Minutes of the Evidence Taken Before a Committee of the Whole House to whom It was Referred to Consider of the Slave Trade, № 1-4. – L., 1789-1791.
9. Great Britain. Parliament. House of Commons. An Abstract of the Evidence Delivered Before a Select Committee of the House of Commons in the Years 1790, and 1791, on the Part of the Petitioners for the Abolition of the Slave Trade. – L., 1791.
10. Great Britain. Parliament. House of Lords Report of the Lords of the Committee on Council Appointed for the Consideration of All Matters Relating to Trade and Foreign Plantations; Submitting to His Majesty's

Consideration the Evidence and Information They Have Collected in Consequence of His Majesty's Order in Council, Dated the 11-th of February 1788, Concerning the Present State of the Trade to Africa, and Particularly the Trade in Slaves; and Concerning the Effects and Consequenses of This Trade, as well as in Africa and the West Indies, as to the General Commerce of This Kingdom. – L., 1789.

11. Liverpool City Library. Archives.

12. Lovejoy P. E. Transformations in Slavery. A History of Slavery in Africa. – Cambridge, 1983.

13. Miers S. Britain and the Ending of the Slave Trade. – N. Y., 1975.

14. Wilberforce W. An Appeal to the Religion, Justice and Humanity of the Inhabitants of the British' Empire, in Behalf of the Negro Slaves in the West Indies. – L., 1823.

15. Абрамова С.Ю. Африка. Четыре столетия работорговли / С.Ю. Абрамова. – М., 1978. – 284 с.

16. Дюбуа У. Африка. Очерк по истории Африканского континента и его обитателей. / У.Дюбуа. – М., 1961.

17. Ливингстон Д. Последнее путешествие в Центральную Африку. Дневники, которые он вел в Центральной Африке с 1865 г. По день смерти. – М., 1968.

18. Ольдерогге Д.А. Западный Судан в XV-XIX вв. Очерки по истории и истории культуры. / Д.А. Ольдерогге / Труды Института этнографии АН СССР. – Т. 53. М. – Л., 1960.

19. Романова М. И. Английский аболиционизм и либеральное движение (вторая половина XVIII – начало XIX в.) / М.И. Романова // Вопросы истории. – 2006. – № 7. – С. 26-36.

20. Френкель М. Ю. Общественная мысль Британской Западной Африки во второй половине XIX столетия. / М.Ю.Френкель. – М., 1977.

21. Шкляж И. М. Йоханнес Ванн дер Кемп. У истоков борьбы против расизма в Южной Африке / И.М. Шкляж. – М., 1991. – 112 с.

22. Шкляж И.М. Из истории миссионерского движения: (Опыт критического подхода к существующим концепциям): Материалы к лекциям / И.М. Шкляж. – Одесса, 1992. – 64 с.

23. Шкляж И.М. История Востока в лицах / И.М. Шкляж. – Николаев., 2006. – 164 с.

24. Шкляж И.М. Африка: история и современность: Учебное пособие / И.М. Шкляж, Д.А. Веселков, Ю.П. Хилимов, А.В. Хмиль. – Николаев, 2005. – 204 с.

25. Шкляж И.М. Журналы английских аболиционистов о рабовладении в колониях Великобритании в первой трети XIX века / И.М. Шкляж // Вопросы истории. – 1971. – № 5. – С. 187-192.

26. Шкляж И.М. На заре британской экспансии в Южной Африке. Английские путешественники свидетельствуют / И.М. Шкляж // Азия и Африка сегодня. – 1981. – № 3. – С. 42-44.

27. Шкляж И.М. Рабовладение и белая община капской колонии (конец XVIII – первая треть XIX в.) / И.М. Шкляж // Народы Азии и Африки. – 1988. – № 3. – С. 102-109.

O.S. AKUNIN

TO THE QUESTION OF DETERMINATION OF CIRCLE OF SOURCES AND LITERATURE OF PROBLEM OF ABOLITION OF SLAVE-TRADE IN ENGLAND (XVIII – FIRST THIRD OF XIX CENT.)

An attempt to define one of main directions in historiography of abolitionist motion is undertaken in the article. It becomes firmly established that him it is impossible to examine without a study the researchers of question of slave-trade and attempts of his abolition.

Keywords: *abolitionism, slave-trade, England, historiography.*

A.C. АКУНИН

К ВОПРОСУ ОПРЕДЕЛЕНИЯ КРУГА ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ ПО ПРОБЛЕМЕ ОТМЕНЫ РАБОТОРГОВЛИ В АНГЛИИ (XVIII – ПЕРВАЯ ТРЕТЬ XIX СТ.)

В статье предпринимается попытка определить одно из главных направлений в историографии аболиционистского движения. Утверждается, что его невозможно рассматривать без изучения исследователями вопроса работорговли и попыток его отмены.

Ключевые слова: *аболиционизм, работорговля, Англия, историография.*